

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Інститут географії

На правах рукопису

ФАЩЕВСЬКИЙ Микола Іванович

**ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ
ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ
(МЕТОДОЛОГІЯ ТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ
ОСНОВИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ)**

ІІ.00.02 - економічна і соціальна географія

Автореферат
дисертації на здобуття вченого ступеня
доктора географічних наук

Київ 1993

Робота виконана в Інституті географії АН України

Офіційні опоненти: доктор економічних наук
Л. М. Корецький
доктор географічних наук
А. В. Степаненко
доктор економічних наук
В. В. Онікієнко

Провідна організація — Київський університет
ім. Т. Г. Шевченка

Захист відбудеться *20 жовтня* . 1993 р. о *10⁰⁰* . . . годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 016.02.03 при Інституті географії АН України за адресою: 252003, м. Київ, вул. Володимирська, 44.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту географії АН України.

Автореферат розісланий *14 вересня* . 1993 р.

ЛНБ України ім. В. Стефаника

00815592 (U)

Вчений секретар
спеціалізованої ради
кандидат географічних наук

В. П. Нагірна

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

227.341

Актуальність дослідження. Сучасний стан суспільного розвитку України характеризується глибокими якісними змінами в усіх сферах господарства та життя людей. Відбувається активний пошук нових форм суспільної і територіальної організації виробництва, інших сфер народного господарства, які стають базою і засобом нової територіальної організації усіх процесів життя як окремої людини, так і територіальних спільностей людей. Докорінні політичні, економічні та соціальні перетворення вимагають всебічного врахування їх дії при розробці кожного проекту майбутнього життя населення.

Фундаментом нинішніх і майбутніх перетворень є закони і закономірності загального характеру та специфічні тенденції і залежності, які складають досвід суспільного розвитку людей.

На сучасному етапі розбудови народного господарства республіки, для якого характерні, з одного боку, можливості посилення реальної самостійності регіонів і місцевих органів влади у вирішенні соціально-економічних проблем територій, надання їм прав власника, а з іншого, збереження загальнодержавного регулювання основних сфер господарства, необхідною є розробка і здійснення нової регіональної політики управління усіма сферами суспільного життя.

Серед надзвичайно складних і важливих проблем суспільного розвитку, які не знайшли ще достатнього наукового вирішення, слід назвати вибір концепції територіальної організації суспільства, усіх сфер його функціонування, управління у просторі і часі різними процесами життя людей в нових умовах - становлення політичної та економічної незалежності, розбудови правових стосунків усіх суб'єктів держави та ринкових економічних відносин. Тому дослідження регіональних особливостей розвитку суспільства, вивчення взятих в комплексі різноманітних взаємопов'язаних процесів життєдіяльності населення надзвичайно важливо. Разом з тим слід відмітити, що в суспільно-географічних дослідженнях процеси суспільного життя людей в їх єдності і взаємообумовленості досліджувалися недостатньо. Увага науковців була зосереджена переважно на окремих соціально-економічних процесах життєдіяльності населення - виробничій діяльності, геодемографічній обстановці, побутовому обслуговуванні, розселенні та ін. Це викликало формування цілої системи наукових дисцип-

лін, виникнення яких продовжується.

Разом з тим усе більшої теоретичної і практичної цінності набуває встановлення механізму взаємодії і взаємозалежності сукупності суспільних процесів у їх єдності, дослідження їх динаміки по території. Результати таких досліджень необхідні для пізнання закономірностей територіального суспільного комплексоутворення та розробки на цій основі конкретних заходів щодо поліпшення життя людей. Тому для їх виявлення у сферу аналізу включені різні типи територіальних суспільних комплексів, що дозволяє встановити відмінності у характері процесів життєдіяльності населення.

Об'єктом дослідження є процеси життєдіяльності населення в різних територіальних суспільних комплексах. Конкретними об'єктами в даній роботі були соціальні процеси життя людей в Україні в цілому, Київському регіональному і агломераційному комплексах, що формуються на базі ядра у вигляді столичного міста, Вінницькому обласному та районних комплексах, які відносяться до слабоурбанізованих з несприятливими соціально-економічними процесами, а також Луганському обласному комплексі, який характеризується гіперурбанізованою системою розселення.

Предметом дослідження є теоретичні та методологічні основи територіальної організації життєдіяльності населення.

Мета дослідження - розробка теоретичних основ та науково-методичних положень дослідження територіальної організації життєдіяльності населення та розвитку теорії територіального суспільного комплексоутворення, яка базується на соціальній діяльності людей.

Для досягнення поставленої мети необхідно було вирішити слідуючі завдання:

розкрити суть та ознаки поняття "територіальна організація життєдіяльності населення" як цілісної системи взаємозв'язаних процесів;

встановити компонентну структуру життєдіяльності населення та визначити роль різних компонентів у функціонуванні територіальних спільностей людей;

розробити науково-методичні основи дослідження життєдіяль-

ності населення;

розробити загальносоціологічну концепцію трактовки поняття територіального суспільного комплексоутворення і територіальних суспільних комплексів;

обґрунтувати роль праці як системоформуючого фактора життєдіяльності населення та територіального суспільного комплексоутворення, розкрити роль діяльності як суттєвої ознаки територіального поділу праці;

розкрити суть та зміст еколого-географічних досліджень населення;

провести аналіз суспільно-географічних особливостей життєдіяльності різних територіальних спільностей людей;

розробити основні напрямки оптимізації умов та механізму управління життєдіяльністю населення.

Методологічною основою роботи були теоретичні праці вітчизняних та зарубіжних вчених про закони і закономірності суспільного розвитку, територіальну організацію суспільства, взаємозв'язок і взаємобумовленість суспільних явищ і процесів, їх кількісних і якісних характеристик. Важливу роль відіграли також рішення законодавчих і урядових органів щодо перебудови господарського механізму, розвитку нових форм власності, забезпеченню пріоритетності соціальних цілей у суспільному розвитку.

Особливо суттєвою для даного дослідження є концепції зростання ролі людини у соціально-економічній перебудові господарського механізму, які мали місце у розробках провідних вчених у галузі географії, соціології, демографії, економіки, містобудівництва та районної планівки. Розробка теоретичних положень і аргументація конкретних висновків базувалась на реальних емпіричних матеріалах з використанням системного підходу та конкретних методів - порівняльно-географічного, картографічного, статистичних методів, а також класифікацій, типологій та ін.

Наукова новизна дослідження містить наступні положення:

розроблені теоретичні основи і науково-методичні положення дослідження територіальної організації життєдіяльності населення;
розвинута соціогеографічна концепція територіального суспільного комплексоутворення;

визначена і розкрита суть та зміст поняття "життєдіяльність населення" та його компонентна структура;

визначена та обґрунтована провідна роль трудової діяльності населення серед соціальних факторів суспільного комплексотворення, уточнено зміст поняття "трудова потенція", обґрунтована діяльнісна сутність територіального поділу праці;

визначена суть та зміст еколого-географічних досліджень життєдіяльності населення;

на базі теоретико-методичних основ виділені типи життєдіяльності населення та проведене соціально-географічне районування України.

Теоретичне і практичне значення та реалізація результатів дослідження

В результаті виконаних досліджень визначені принципи суспільно-географічного дослідження життєдіяльності населення, які можуть бути використані при розробці планів соціально-економічного розвитку регіонів. Вони збагачують уявлення про територіальну організацію життя суспільства і його форми, служать дальшому розвитку теоретичних основ суспільної географії.

Сформульовані в роботі наукові положення і висновки мають суттєве значення для поглиблення теорії і вдосконалення методики дослідження розвитку і розміщення продуктивних сил республіки в цілому і окремих її регіонів, для підготовки пропозицій щодо перспективного соціально-економічного розвитку областей, адміністративних районів, міст, підготовки схем районної планировки та ін. Практичне значення заключається у тому, що для конкретних областей республіки (Вінницької, Київської, Луганської), у яких детально визначено характер процесів життєдіяльності населення, підготовлені і передані для практичного використання конкретні рекомендації щодо вдосконалення управління єдиним процесом соціально-економічного розвитку.

Результати дослідження узагальнені у наукових звітах, виконаних по планових темах: "Дослідження промислових, агропромислових комплексів та систем розселення з метою вдосконалення їх територіальної організації і раціонального природокористування (на прикладі Київського Придніпров'я)" (1981-1985 рр.); "Конструктивно-географічні основи природокористування в Українській РСР (проблеми теорії і методики)" (1986-1988 рр.); "Розробка економіко-географічних основ суспільно-територіальних комплексів для вдосконалення їх структури і раціонального природоко-

ристування" (1986-1990 рр.); "Розробка наукових основ територіальної організації життєдіяльності населення" (1991-1994 рр.). Частина досліджень виконана в рамках Державної програми невідкладних заходів по ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС" (1990 р.) та ін.

Теоретична концепція, наукові висновки і конкретні пропозиції щодо розвитку окремих соціальних процесів, розробки схем розвитку і розміщення продуктивних сил області, раціональному використанню трудових ресурсів та інші були реалізовані при розробці наукових тем Інституту географії АН України та РВПС України АН України, підготовці Схем розвитку і розміщення продуктивних сил Вінницької і Закарпатської областей, розділу по вдосконаленню розселення населення для Схеми розвитку і розміщення продуктивних сил та Схеми районної планівки Київської області.

Окремі результати дослідження під час виконання госпдоговірної роботи по комплексній оцінці соціально-економічного розвитку Вінницької області були передані Головному планово-економічному управлінню облвиконкому. Аналіз особливостей динаміки населення Київської області з висновками і пропозиціями передано КиївНДІмістобудівництва для обґрунтування перспектив розвитку міських і сільських поселень при підготовці районної планівки області, результати аналізу динаміки чисельності населення Києва і роль в ній міграції передані міськвиконкому для підготовки рекомендацій по вдосконаленню використання трудових ресурсів.

Наукові результати використані Радою по вивченню продуктивних сил України АН України при підготовці наукової доповіді Уряду республіки "Розселення населення, забезпечення раціональної зайнятості трудових ресурсів і ефективне використання виробничого потенціалу зони радіаційного забруднення Чорнобильської АЕС", яка готувалась згідно з рішенням Кабінету Міністрів України № 12255/87 від 13.09.1990 р. та розпорядженням Президії АН України № 892 від 30.08.1990 р.

Результати дослідження передані також і для використання при розробці планів комплексного соціально-економічного розвитку ТерКООП Донецької області (1987 р.), Управлінню по праці і соціальних питаннях, а також відділам охорони здоров'я та соціального забезпечення Вінницького облвиконкому (1990 р.), НПО "Енергосталь" для складання ТерКООП Луганської області (1991 р.) та ін.

Апробація роботи. Окремі положення дисертації доповідались або публікувалися в матеріалах наукових конференцій, нарад, з'їздів, в тому числі на III та IV Міжвідомчих нарадах по географії населення (Перм, 1973 р.; Грозний, 1989 р.); V та VI з'їздах Географічного товариства України (Сімферополь, 1985 р.; Одеса, 1990 р.), всесоюзних конференціях - "Закономірності інтенсифікації соціалістичного відтворення" (Ленінград, 1983), науковій конференції "Демографічні аспекти прискорення соціально-економічного розвитку" (Харків, 1987 р.), науковій конференції "Прискорення соціально-економічного розвитку і системне моделювання народногосподарських, міжгалузевих та територіальних пропорцій" (Ленінград, 1988 р.), III всесоюзній науково-практичній конференції "Соціалістичне місто як об'єкт дослідження та управління" (Ленінград, 1988 р.), конференції "Інтенсифікація і ефективність соціалістичного виробництва: закономірності і управління" (Москва, 1984), науково-практичній конференції "Сучасні проблеми підвищення продуктивності праці в промисловості" (Донецьк, 1985 р.), УШ з'їзді Географічного товариства СРСР (Київ, 1985 р.), науково-практичній конференції "Трудовий потенціал радянського суспільства" (Москва, 1987 р.), науковій сесії Ради по територіальній організації суспільства IT СРСР (Алма-Ата, 1989 р.), науково-технічній конференції "Економічні проблеми збалансованості робочих місць з ресурсами праці" (Київ, 1987 р.), науковій конференції "Шляхи вдосконалення балансових методів планування народного господарства" (Київ, 1983 р.); наукових конференціях "Проблеми вдосконалення господарського механізму" (Київ, 1984 р.); "Соціальні проблеми праці" (Хмельницький, 1989 р.), науково-практичній конференції "Соціально-економічні проблеми використання трудових резервів у сільському господарстві" (Полтава, 1979 р.); науковій конференції "Здоров'я та відтворення населення України" (Київ, 1991 р.), науково-практичній конференції "Відтворення українського села" (Полтава, 1991 р.) та ін.

Основні положення дисертації опубліковані в більше, ніж 80 роботах, в тому числі 5 колективних монографіях.

Обсяг та структура дисертації. Обсяг дисертації складає 412 сторінок машинописного тексту, вона включає 17 малюнків та 5 таблиць. Список літератури нараховує 495 найменувань. Робота складається з вступу, 7 глав, післямови та списку літе-

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА ВИСНОВКИ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Населення та його територіальні спільноти як пріоритетний об'єкт суспільно-географічних досліджень

Розвиток географічних знань про суспільство та розробка наукової концепції його територіальної організації на нинішньому етапі соціально-економічного розвитку вимагають чіткого визначення об'єкта і предмета досліджень. Це обумовлено тим, що зараз відбуваються докорінні перетворення всіх процесів суспільного життя людей. Вивчення сучасних процесів суспільного розвитку показує, що вихідною методологічною посилкою суспільно-географічного дослідження є визначення як одиниці спостереження людини, а об'єкта - територіальної спільноти людей. Головне завдання полягає у розробці наукових основ територіальної організації життя людей як теоретичної бази формування територіальних суспільних комплексів - структурних компонентів територіальної організації суспільства.

Оскільки соціогеографічний аспект досліджень передбачає аналіз процесів життя певних територіальних спільностей людей, то виявлення взаємозв'язків і взаємозалежностей різних їх складових компонентів вимагає визначення місця й ролі особистості як фактора суспільного розвитку.

Результати аналізу наукових розробок різних аспектів життєдіяльності населення свідчать про те, що до недавнього часу в географічних дослідженнях соціальної сфери життя населення людина розглядалася переважно як споживач, а в економіко-географічних дослідженнях - як виробник, робоча сила.

Однак суспільний розвиток як цілісний процес охоплює всю різноманітність зв'язків і відносин людини, представляючи її як суб'єктно-об'єктну суть соціально-економічних перетворень. Отже, розглядаючи суспільні процеси через призму особистості, слід підходити до неї як до цілісної системи взаємозв'язаних відносин, що охоплюють широкий спектр процесів життєдіяльності. Взаємодія людини носить багаторівневий характер, включаючи зв'язки в географічному середовищі, суспільні, сімейні відносини, внутрішній світ особи. Виходячи з цього, усі соціально-економічні перетворення в суспільстві повинні мати за мету вдосконалення цих

зв'язків і віднося, що буде передумовою розвитку і окремої особи, і суспільства в цілому.

Створення умов для гармонійного розвитку населення у зв'язку з різноманітністю якісних характеристик територіальних спільностей людей вимагає диференційованого підходу до визначення соціальних орієнтирів і нормативів, форм управління, засобів і методів, необхідних для досягнення поставленої мети. Знання досягнутого рівня та цілей розвитку територіальних спільностей людей вкрай необхідне для вдосконалення структури і організації усіх суспільних процесів, подолання негативних тенденцій, прогнозування їх наслідків. Загальноцільовим напрямком дослідження ролі населення в регіональному суспільному розвитку є визначення умов та режиму відтворення дійсного життя в цілому, де окремі процеси діяльності суспільства (економічні, політичні і ін.), виступають лише частинами єдиної сфери життєдіяльності територіальних спільностей людей. Отже, метою суспільних перетворень повинно бути досягнення нової якості життя людей і сутнісних властивостей їх територіальних спільностей на базі більш ефективно-ї економічної діяльності, посилення соціальної орієнтації цієї діяльності, її раціонального впливу на природне і соціальне середовище життя. Такий підхід означає зміну пріоритетів та цілей розвитку суспільства, де головну роль у системі цілей суспільної еволюції належить людині. Цій концепції відповідає ціль - через розвиток кожної людської особи та цілих територіальних спільностей людей до розвитку суспільства в цілому. Такий підхід означає, що на усі суспільні процеси, насамперед, економічні і особливо виробничі, необхідно дивитися крізь призму оцінки їх впливу на процеси життя територіальних спільностей людей, де людина як засіб і ціль єдині, де вона відіграє суб'єктно-об'єктну роль. Оскільки людина реалізує свою сутність в діяльності, то для її розвитку необхідно вдосконалювати всі види діяльності - зміст праці, структуру потреб і споживання, режим відтворення, територіальну організацію, взаємодію з природним середовищем, внутрішній духовний світ. Механізм конкретного здійснення цих завдань багатограний: він залежить від масштабів і реалізується на рівні особи, соціальної або територіальної спільності людей.

Диференційований підхід до пошуку шляхів створення життєвого середовища для різних спільностей людей у відповідності до

Їх потреб повинен стати принципом формування централізованої політики підвищення рівня життя, яка відповідає б кількісним та якісним параметрам цих спільностей населення, постійним змінам процесів їх життя.

2. Життєдіяльність населення як сукупність суспільних відносин. Суть і зміст поняття

Функціонування територіальної спільності людей охоплює багато аспектів взаємозв'язків як між людьми, так і з навколишнім середовищем. В останні роки, як про це свідчить аналіз літературних джерел, вони стали предметом широкого дослідження. Суспільні науки, в тому числі й суспільно-географічні, виходячи з соціально-економічної обумовленості процесів життя, включають у сферу свого вивчення то один, то інший процес діяльності людей. Всі види діяльності, які здійснює людина, будь-то участь у виробничому процесі, споживанні матеріальних благ та послуг або відтворенні нових поколінь, є, з одного боку, явища суспільного життя, а з другого – процеси діяльності населення. Ці процеси включають зміну стану, напрямок і силу зв'язків та відносин населення на певній території.

В результаті вивчення взаємообумовленості різних процесів життя населення можна зробити висновок, що життєдіяльність територіальної спільності людей являє собою складну систему взаємодій людей усередині цієї спільності, що об'єднує не лише виробничу та соціальну сфери життя, але й відтворення, розселення та геоecологічні зв'язки, а також зовнішні взаємодії спільності з навколишнім середовищем. Вся сукупність форм прояву життя включає широкий спектр безпосередніх та опосередкованих взаємодій суб'єктів між собою та з різноманітними компонентами середовища проживання.

Таким чином, якщо взяти не один якийсь вид відносин (хоч кожен з них – це відносно самостійний складний комплекс причинно-наслідкових залежностей), а всю сукупність зв'язків людей один з одним та з навколишнім соціальним, економічним і природним середовищем, то ця сукупність в цілому і буде об'єктом дослідження суспільної географії, вивчення якого дозволить на основі системного підходу виробити принципи напрямки регіональної політики, а також перелік, пріоритетність та черговість виконання конкретних заходів.

Якщо поставити мету передати одним словом всю сукупність суспільних відносин людини, то найбільш придатним для цього буде поняття "життєдіяльність". Воно широко використовується, охоплюючи то одну, то іншу сторону діяльності населення (просторово-часову, соціально-демографічну і ін.). Однак воно не було представлено як вираз єдиного і взаємозв'язаного процесу життя людей, способу їх існування у творч. різних авторів.

Оскільки життєдіяльність населення на нашу думку включає всі взаємозв'язки, охоплюючи різноманітність життєвих функцій у певному географічному середовищі, то головною суттєвою властивістю цього поняття є відображення внутрішньої взаємозалежності та взаємообумовленості всіх суспільних відносин, що входять до нього. Єдина система буття, що формується шляхом різноманітних зв'язків у певному середовищі, надає специфічного характеру єдиному процесу життя населення.

Таким чином, враховуючи вищесказане, можна сформулювати визначення суті поняття життєдіяльності територіальної спільності людей. Життєдіяльність - це складний комплекс взаємодій територіальної спільності людей між собою та з середовищем цього проживання, що відноситься до всіх сфер людського життя і охоплює всі сторони існування людини як найскладнішої природно-соціальної системи.

Соціально-географічні дослідження життєдіяльності населення з усієї сукупності процесів буття людей виділяють територіальну організацію суспільного життя, тобто соціальне функціонування територіальних спільностей людей у часі і просторі (територіальні особливості єдиного процесу життя, еволюції соціальних процесів, умов і закономірностей їх трансформації).

3. Компонентна структура життєдіяльності населення

Життєдіяльність населення виражається у вигляді різноманітних соціально-економічних і соціоприродних зв'язків та відносин, що мають суспільний характер. Ці відносини здійснюються на рівні як окремої особи, так і територіальних та інших спільностей, організованих за певною ознакою, і проявляються у певному роді діяльності.

Вступаючи у взаємозв'язок з компонентами середовища, різні спільності людей знаходяться при цьому у певних відносинах до

засобів виробництва, мають різні сфери прикладання праці, її умови, оплати, різні рівні споживання і добробуту, організацію добути, дозволили, умови відтворення життя індивідів та їх соціальних якостей, взаємодій з природою і таке інше. Усе це створює для кожної спільності специфічний спосіб життя як сукупність способів прояву різних процесів життєдіяльності. В дисертаційній роботі обґрунтовується теза про те, що вою специфічність характеристик процесів життєдіяльності тих чи інших спільностей людей можна звести до п'яти видів, інтегруючи конкретні прояви цих віднося за їх роллю у житті людини. Вони включають трудову діяльність, споживання, відтворення, розселення (екістику) та соціоприродну діяльність. Сукупність цих процесів являє собою соціально-економічне функціонування населення як форму існування територіальної спільності людей. В дисертації дається характеристика кожного виду діяльності.

1. Провідним системоформуючим видом діяльності, що відіграє основоположну роль у всій системі суспільних відносин, як це обґрунтовується у дисертації, є праця. Вона є стрижнем людського буття, навколо якого об'єднуються всі інші процеси життєдіяльності населення.

Трудова діяльність населення - необхідна умова його існування. В процесі цієї діяльності люди виробляють матеріальні блага і послуги для задоволення своїх життєво важливих потреб. Разом з тим праця впливає на інтелектуальне, фізичне, духовне, і моральне вдосконалення. Вона формує сутнісні сили людини, її потреби, забезпечує їй не лише економічну основу фізичного існування, але й розвиток здібностей, творчого потенціалу. В процесі трудової діяльності проявляється суб'єктно-об'єктна роль людини, яка, з одного боку, є рушієм трудового процесу, а з другого - кінцевою метою, заради якої досягається весь результат.

2. Для підтримання постійної здатності до праці, так само як і для здійснення інших функцій у суспільстві, людина споживає різноманітні матеріальні блага й послуги, здійснюючи таким чином споживчу діяльність.

Споживання матеріальних, соціальних і духовних благ є невід'ємною формою існування населення, забезпечуючи відтворення і розвиток його фізичних і духовних якостей, формування соціаль-

них рис особи.

Споживання виступає як процес задоволення особистих і колективних потреб. При цьому суто біологічні потреби людини, обумовлені обміном речовин, відносно стабільні, і мова про підвищення ступеня їх задоволення при досягненні кількісних параметрів може йти лише в плані структурного і якісного вдосконалення. В той же час соціальні потреби як окремої особи, так і різних спільностей населення дуже динамічні і постійно змінюються в ході соціально-економічного розвитку. У зв'язку з цим можна констатувати, що біологічні потреби мають межу, а соціальні – безмежні, оскільки їх вищим проявом є самовиявлення людини, реалізація її духовного і творчого потенціалу.

3. Особливе місце в структурі процесів життєдіяльності населення посідає його відтворювальна діяльність. Вона полягає у народженні та вихованні дітей, що забезпечує зміну поколінь і безперервність життя територіальних спільностей людей і суспільства в цілому. Рівні народжуваності, смертності, середньої тривалості життя, що склалися, і інші демографічні показники детерміновані соціально-економічними умовами в кожному регіоні, в тому числі особливостями трудової діяльності і рівнем споживання.

Відтворення населення означає не лише фізичне заміщення одних поколінь новими. В поняття відтворення входить також відновлення соціальних характеристик і властивостей населення – здоров'я, фізичної працездатності, освітньої та професійної підготовки і т.д. При цьому соціальні параметри корелюють з вимогами до якості населення, що постійно змінюються.

4. Життєдіяльність населення завжди здійснюється на певній території, в певному місці проживання. Населений пункт сільського або міського типу, як місце проживання, для переважної більшості населення є одночасно і місцем його трудової, споживчої та відтворювальної діяльності.

Таким чином, населений пункт стає середовищем прояву різних форм життєдіяльності людей. Спосіб прояву різних процесів життєдіяльності людей охоплює, як правило, не один, а декілька населених пунктів. Так формується ареал населених пунктів, пов'язаних єдністю функціонування процесів життя, що базуються як на просторово-часовій взаємозв'язаності поселень, так і на взаємо-

обумовленості інших процесів життя.

Саме взаємозв'язок різних процесів життєдіяльності населення в межах певної території створює єдиний цілісний спосіб життя територіальних спільностей людей у вигляді поселення, ареалу, зони, району, регіону і т.д. Екістична діяльність, що забезпечує відтворення поселенської мережі та її структури і відображає вибір населенням місця проживання, є базою розвитку різних територіальних форм організації суспільства.

5. В системі взаємозв'язаних процесів життя населення важливе місце займає соціоприродна діяльність, що відображає взаємодію людини з навколишньою природою. Ця взаємодія різнопланова, але в загальному вигляді вона може бути представлена як природо-користування, тобто використання людиною різних компонентів природного середовища через трудову, споживчу або розселенську діяльність. Окрім прямої взаємодії людини з природним середовищем, пов'язаної з перетворенням ресурсів та умов середовища в зручну форму споживання, існує інша форма взаємодії - вплив законів природи на діяльність людини незалежно від її волі.

В суспільно-географічних дослідженнях найбільший інтерес представляє перша форма соціоприродної діяльності. Це пов'язано з тим, що прискорене залучення до господарського обігу природних ресурсів при невисокій ефективності заходів нейтралізації шкідливого впливу на природне середовище через недосконалість технологічних процесів, форм і методів господарювання, низьку культуру споживання природних благ, відсутність достатніх наукових знань про взаємозв'язаність природних процесів і інші причини, обумовило дискомфортність природних умов проживання людей, яка в окремих регіонах має катастрофічні наслідки для людини. В цих регіонах змінені властивості природного середовища негативно впливають на саму природу людини, її генофонд, здоров'я, а звідси на працездатність, режим відтворення і інші сторони життєдіяльності.

Стан природного середовища стає першорядним фактором, що впливає на цілий ряд соціально-економічних процесів - зростання виробництва, розвиток поселенської мережі, динаміку природного та механічного руху населення і ін.

При дослідженні всіх зазначених процесів життєдіяльності населення (трулових, споживчих, відтворювальних, екістичних і соціоприродних) в їх єдності, в дисертації обґрунтовується їх тіс-

на взаємозалежність. В кожному з них людина виступає як суб'єкт і об'єкт, являючись, з одного боку, творцем даних відносин, а з другого - їх результатом.

Таким чином, життєдіяльність населення створює єдину невіддільну систему суспільних відносин, всі форми яких тісно взаємозв'язані і не існують ізольовано одна від одної.

4. Територіальна організація життєдіяльності населення

Поняття "територіальна організація" широко використовується в географічній літературі і розглядається головним чином як устрій функціонуючих елементів. В реальній дійсності в процесі взаємодії перетворюються самі елементи, тобто вони не є статичними, незмінними частинами цілого, а являють собою динамічні єдності структур, що змінюються, з мінливими зв'язками і залежностями між властивостями елементів, що постійно трансформуються.

В дисертації обґрунтовується теза про те, що територіальну організацію слід розглядати як процес, який відображає зміну стану, стадій розвитку цілого і частин. Такий підхід дозволяє дійти висновку, що територіальна організація - це процес упорядкування просторових географічних процесів. Він передбачає управління (пряме чи опосередковане) устрем цілого, узгодженість взаємодії його частин, надання цілому такого виду злагодженості, при якому сукупність взаємозв'язків між частинами забезпечувала б успішне його функціонування.

Територіальна організація життєдіяльності населення включає насамперед всю сукупність процесів по цілеспрямованому впорядкуванню поселенських відносин на будь-якій території, узгодженню функціональних взаємодій між окремими поселеннями або їх відносно автономними частинами, а також упорядкування інших процесів життєдіяльності територіальних спільностей людей.

Так, якщо територіальна організація населення, тобто розселення людей, охоплює визначення їх постійного місця проживання, територіальну композицію поселень, їх види і функціональне значення, то друга група процесів, що відносяться до територіальної організації життєдіяльності, включає просторово-часову взаємозв'язаність місць проживання та різних компонентів середовища життя людей (місць прикладання праці, відпочинку, задоволення потреб у різних послугах і т.д.). Третя група процесів ха-

рактизує організацію у просторі функціонування процесів життя. Зокрема, вона охоплює організацію по території різноманітних видів трудової діяльності, споживання, демовідтворення, містопланувальну структуризацію, взаємодію з природним середовищем. Таким чином, територіальна організація життєдіяльності населення - це сукупність процесів організації життя людей у певному регіоні, що охоплює всі аспекти його діяльності. Вона відображає таке впорядкування діяльності територіальної спільності людей як цілісної системи у просторі (по території), при якому забезпечується усталений процес відтворення життя цієї спільності людей.

5. Інтеграційні процеси як основа формування територіальних суспільних комплексів

Вихідним принципом дослідження загальноінтеграційних процесів є визнання взаємозв'язаності та взаємообумовленості всіх суспільних явищ як бази і джерела комплексування. Виходячи з такого розуміння інтеграції, в дисертації аналізується територіально-виробниче комплексування, пов'язане насамперед з виробничою діяльністю, що утворює територіально-виробничі комплекси, та соціально-економічне, пов'язане зі споживанням матеріальних благ і послуг, відтворенням населення, його розселенням, взаємодією з природним середовищем.

При дослідженні територіальних інтеграційних процесів важливу роль відіграють відносини з приводу використання робочої сили з урахуванням її статево-вікового складу. Таким чином, зв'язки і відносини є категоріями, що відображають інтеграційні взаємодії між геооб'єктами.

Інтеграційні процеси в соціально-економічній сфері виражаються у зосередженні соціоінфраструктурних елементів в особливих... територіальних єдностях. Це обумовлюється взаємозв'язаністю процесів життєдіяльності населення, що вимагають для забезпечення свого функціонування певної сукупності умов. Територіальна їх концентрація, в свою чергу, стає фактором подальших інтеграційних процесів. Так, наприклад, територіальна концентрація населення та поселень сприяє розвитку соціально-економічних інтеграційних процесів. В той же час певний рівень зосередження соціально-інфраструктурних та виробничих об'єктів сам стає фактором подальшої інтеграції населення. Прикладом прояву інтегра-

ційних процесів є територіальна концентрація населення і поселень, а також виробничих об'єктів у великих містах та навколо них, вздовж наземних та водних транспортних магістралей. Тут же зосереджена в найбільшій мірі сфера трудової діяльності, в тому числі і внаслідок територіальної розсередженості місць проживання та місць прикладання праці. Про це свідчить і переважання доцентрової направленості міграційних процесів, зосередженість послуг, особливо унікальних, та ін.

Взаємозалежність соціально-економічних процесів характеризує їх цілісність, яка через поєднання функцій окремих складових елементів забезпечує стабільне функціонування системи. Територіальні інтеграційні соціально-економічні процеси є фактором формування територіальних суспільних систем, де всі процеси і сфери діяльності людей взаємообумовлені. Ця обумовленість мінлива і реалізується через суспільні відносини на кожному історичному етапі розвитку в конкретному регіоні.

Характер суспільних відносин для кожного регіону своєрідний, тому регіональна соціально-територіальна структура має конкретну вираженість загальносоціологічних процесів, специфічну форму їх перебігу. Інтеграція соціально-економічних процесів реалізується у різних типах територіальних суспільних комплексів. Матеріальною основою їх є населені пункти і системи населених місць. В них проявляється життєдіяльність у всіх зв'язках і залежностях.

У функціонуванні територіальних спільностей людей базисною є економічна діяльність. На цій основі формується своєрідне соціальне середовище суспільного життя, соціальна спільність населення взагалі.

Таким чином, система інтеграційних суспільних (соціальних, економічних, демографічних і ін.) процесів, а також соціоприродних та поселенських відносин є суттєвим фактором територіального суспільного комплексоутворення.

6. Загальносоціологічна суть територіальних суспільних комплексів і роль населення в їх формуванні

Роль соціальних факторів і насамперед населення в суспільному комплексоутворенні вивчена недостатньо. Хоча в науковій літе-

ратурі соціальні передумови розглядаються як могутній засіб прискорення економічного зростання, однак роль праці, споживання, відтворення населення і інших процесів, пов'язаних з жеттедіяльністю людей, ще повністю не розкриті. В дисертації обґрунтовується необхідність встановлення структурних особливостей населення та їх впливу на різноманітні процеси суспільного комплексоутворення, тобто представлення сукупності впливів населення як системи зв'язків і відносин.

Для вирішення цього завдання в дисертації обґрунтовується важливість детального аналізу, по-перше, механізму комплексування, і по-друге, притаманних територіальним суспільним утворенням загальносоціологічних властивостей суспільства.

Комплексування формується системою взаємозв'язків між геооб'єктами. Дослідження в повному обсязі взаємозв'язків населення дозволяє характеризувати всю сукупність його властивостей та їх вплив на процеси комплексоутворення.

Соціологи визначають суспільство як сукупність форм суспільної діяльності людей, що історично склалися, як тип соціальної системи або певну форму суспільних відносин. Структура цих відносин відбиває структуру суспільної діяльності. Суспільні відносини присутні в різних сферах суспільного життя - як в економічній, так і в соціальній, включаючи сім'ю, сферу побуту і т.д.

Хоч характер суспільних (матеріальних і соціальних) відносин формується на рівні суспільства, однак в конкретному географічному середовищі він має свої особливості. Це обумовлюється діяльністю населення, в основі якої лежить конкретне для даного регіона матеріальне, природне і соціально-економічне середовище. Суспільні відносини в конкретних умовах набувають певної форми прояву і виражаються у відмінностях процесів життєдіяльності. Останні і відбиваються на особливостях формування різних типів територіальних суспільних комплексів.

В суспільно-географічних дослідженнях зосереджено увагу головним чином на тих соціальних і економічних відносинах, які відіграють провідну роль в територіальній організації суспільства. Це ті відносини, які безпосередньо пов'язані з особливостями трудової діяльності населення, відтворенням людського життя, формуванням соціальних рис особи і ін. Саме вони і складають блок соціально-демографічних факторів суспільного комплексоутворення. Суть його виражається в системі відносин, що характери-

зують функціонування і організацію населення, його зв'язки з матеріальним, соціальним і природним середовищем. Цей блок має взаємозв'язки з іншими елементами комплексу через діяльність людей.

Сукупність видів діяльності населення, об'єднана у п'ять груп (трудова діяльність, споживання, відтворення населення, екістична та соціоприродна діяльність), визначає її основні аспекти дослідження впливу соціально-демографічних процесів на суспільне комплексоутворення.

Таким чином, активний і багатогранний вплив населення на формування територіальних суспільних комплексів здійснюється через різноманітні процеси життєдіяльності територіальних спільностей людей.

В дисертації розкривається роль територіальних процесів життєдіяльності населення в утворенні територіальних суспільних комплексів. Територіально диференційована політика соціально-економічного розвитку обумовила різноманітність проявів процесів життєдіяльності населення і формування на цій основі територіальних суспільних комплексів. Взаємозв'язки між процесами життєдіяльності територіальної спільності людей визначають її цілісність, створюючи певний спосіб життя. Різноманітність проявів процесів життєдіяльності населення у своїй сукупності створює цілком реальну єдність, формуючи територіальні спільності людей з особливими параметрами життєдіяльності. Це і дозволяє типізувати територіальні спільності людей за особливостями життєдіяльності.

Виявлення і оцінка процесів життєдіяльності територіальної спільності людей з позицій суспільного відтворювального процесу є науковою основою розробки планів соціально-економічного розвитку.

7. Праця як системоформуючий фактор життєдіяльності населення

Праця, діяльність людини має багатоаспектний характер. Це джерело задоволення фізіологічних потреб, засіб соціального самовиявлення, природна потреба життєдіяльності, джерело саморозвитку, позаматеріальна цінність, що дозволяє розкрити і реалізувати вищі людські властивості.

Праця здійснюється шляхом взаємодії між природою і людиною

в найзагальнішому виразі. Механізм цієї взаємодії закладений у продуктивних силах. За допомогою знарядь праці людина впливає на природні тіла або людину. В дисертації обґрунтовується теза про те, що техногенна частина продуктивних сил повинна не пригнічувати, а посилювати працездатність людини, її творчість як фізіологічний стан, прояв однієї з сил природи. Звідси й розуміння розвитку продуктивних сил включає розвиток дієздатності людини, вдосконалення діяльності. Соціальними та економічними наслідками невідповідності між речовими елементами продуктивних сил та людини є зниження трудового потенціалу населення, порушення демографічної основи відтворювального процесу і ін. Отже, праця відіграє важливу системоформуючу роль, визначаючи структуру і співвідношення елементів продуктивних сил.

Крім цього, важливе значення праці обумовлюється формою суспільних відносин. Так, відносини власності відіграють істотну роль у характері та масштабах праці. Зокрема, розвиток форм приватної власності збільшує в окремих галузях споживання матеріальних благ, необхідних для реалізації трудівниками своєї сутності власника.

Важливе комплексоформуюче значення праці і в тому, що задоволення різноманітних потреб населення здійснюється шляхом різних видів трудової діяльності в кожному регіоні. З цими видами діяльності пов'язаний розвиток і різних галузей господарства виробничого і невиробничого характеру. Оскільки існування людини можливе лише у формі певної територіальної спільності, то роль праці виражається у формуванні насамперед матеріальної основи трудової діяльності. При цьому для різних спільностей вона неоднакова. Але в цілому системоформуюча роль її полягає в тому, що сукупність видів трудової діяльності, рівень їх розвитку повинні сприяти вдосконаленню кількісних і якісних характеристик сукупності суб'єктів трудового процесу.

Таким чином, процес життя людини, що проявляється в її трудовій діяльності, формує систему взаємопов'язаних процесів життєдіяльності населення, сприяючи шляхом праці стабільному фізичному, психічному, інтелектуальному і моральному вдосконаленню.

Розвиток суспільства реалізується в певних територіальних суспільних системах, де трудова діяльність є стрижневим ви-

дом людського буття. Праця забезпечує функціонування і відтворення територіальної спільноти людей шляхом створення умов для їх фізичного існування і соціального розвитку. Важливим фактором суспільного розвитку є територіальний поділ праці і територіальна організація власне трудової діяльності.

8. Територіальні особливості функціонування трудового потенціалу

Тип трудової діяльності населення у різних сферах народного господарства має тісний зв'язок з розселенням. Особливості трудового процесу відбиваються на різні територіальної концентрації населення, функціонуванні мережі населених місць та їх людності. Особливості трудової діяльності населення у двох найкрупніших сферах - сільськогосподарському та промислово-виробничому - справили вирішальний вплив на розселення сільського і міського населення, особливості та функціонування мережі сільських і міських поселень. Співвідношення між зайнятими аграрною та індустріальною трудовою діяльністю є важливою підставою для визначення типу населеного пункту.

Важливим фактором розселення населення до теперішнього часу була його виробничо-діяльність як головна сфера зайнятості трудових ресурсів. Територіальна організація виробництва впливає на особливості розселення людей, концентруючи в одному поселенні місця прикладання праці і місця проживання.

Однак надлишок чи брак місцевих трудових ресурсів вплинув і на територіальну організацію виробничої та невиробничої сфер народного господарства. Завдяки розв'язку засобів транспорту і зв'язку став можливим територіальний розрив між місцями проживання людей і прикладання їх праці. Так переплелися два процеси територіальної організації - виробництва і населення, виявляючи вирішальний вплив на утворення різних територіальних форм організації господарської діяльності і життя людей.

В нинішніх умовах докорінна трансформація суспільних, насамперед, виробничих відносин та широке розповсюдження нових форм організації трудової діяльності з різноманітними формами власності відзначиться на територіальній організації населення, еволюції поселенської мережі.

Особливості трудової діяльності населення і його розселення в значній мірі визначаються регіональними відмінностями фор-

мування трудового потенціалу. І хоча тривають дискусії з приводу суті та змісту цього поняття, воно вже набуло великого поширення, оскільки дозволяє дати важливу характеристику живої праці та її носіїв. Певна річ, це поняття тісно пов'язане зі спорідненими соціально-економічними категоріями (трудовими ресурсами, робочою силою і ін.) і містить у певній формі їх окремі елементи, але разом з тим в ньому містяться якісно нові характеристики специфічних властивостей праці. Змістом цього поняття є, на нашу думку, кількісно і якісно визначені маси сукупної суспільної праці територіальної спільності людей, що включають фізичні, інтелектуальні та духовні можливості населення, які формуються під впливом трудових відносин особи, суспільної комбінації трудового процесу та територіальної організації трудової діяльності даних спільностей людей.

Трудовий потенціал багато в чому визначає характер трудової діяльності і таким чином впливає на галузеву і територіальну структуру народного господарства. Територіальні особливості формування та використання трудового потенціалу мають важливе значення для вдосконалення територіальної організації виробництва і населення. В дисертації пропонується розрізнати трудовий потенціал будь-якого регіону як можливість продуктивної діяльності (теоретичний потенціал) і як реальність, дійсна продуктивність діяльності, або реальний потенціал. Реальний трудовий потенціал оцінюється фактичною продуктивністю діяльності в галузі економічного і соціального розвитку. Розгляд трудового потенціалу у діяльності як реальному виразі потенцій найбільш об'єктивно відображає наявний потенціал.

Взаємозв'язок між трудовим потенціалом і трудовою діяльністю багато в чому залежить від соціально-економічних процесів, що відбуваються в суспільстві. Так, розширення форм власності, нових форм організації праці, розвиток ринкових відносин повинні сприяти раціоналізації трудоспоживання передусім за рахунок посилення стимулів до ефективної праці. Забезпечення зайнятості робочої сили, що вивільняється, потребує внутрі- або міжгалузевого, а можливо, і територіального її перерозподілу, професійної переорієнтації та перепідготовки. Крім того важливим є вдосконалення виробничих відносин у кожному регіоні, етапність впровадження ринкових відносин і змін форм власності, при яких

головним напрямом перетворень було створення умов для високо-організованої продуктивної праці, заснованої на сучасній техніці і технології, раціональній територіальній організації виробництва і трудового процесу.

9. Територіальний поділ праці: трудова діяльність як основна його суттєва ознака

Між трудовим потенціалом, трудовою діяльністю і територіальним поділом праці існує тісний взаємозв'язок. В дисертації обґрунтовується нове розуміння територіального поділу праці, засноване на понятті діяльності.

Предметно-функціональні форми праці. В основі формування і функціонування територіальних спільностей населення лежить доцільна діяльність людей, праця. В дисертації розглянуто дві форми праці – предметну і функціональну, тобто праця представлена у формі предмета і у формі процесу.

В географічних і соціально-економічних роботах досить повно розкрита суть і зміст предметного виразу праці, особливо в роботах, присвячених її суспільному і територіальному поділу. Це пов'язане з тим, що речовим виразом праці є різноманітні предмети, які мають споживчі властивості і задовольняють особисті і суспільні потреби. В продуктах праці матеріалізується людська діяльність, і таким чином праця набуває речової форми. В цій формі вона надходить на ринок, бере участь у зв'язках і відносинах між різними регіонами, стає товаром.

Однак речове буття праці лише частково розкриває її зміст, бо воно характеризує минулу працю, результат діяльності, причому лише той, який задовольняє потреби інших регіонів і бере участь таким чином в територіальному обміні результатами праці.

В дисертації відзначається, що для кожного індивіда, як і для спільності людей, праця – це насамперед доцільна діяльність, процес. Певний вид такої діяльності і є та загальна форма праці, яка впливає на все людське буття незалежно від того, має воно матеріальний чи нематеріальний вираз. Діяльність, функціонування суб'єктів праці – це їх природний стан, який формується в залежності від виду діяльності. Отже, які види праці, такі й люди – їх потреби, здоров'я, інтелектуальний розвиток і ін. Звідси можна зробити висновок, що загальною і дійсною формою праці є

форма процесу, що виражається у певному виді людської діяльності.

Особливості поділу праці та його форми. Вся суспільно-корисна діяльність людей являє собою сукупність специфічних, відокремлених видів праці. Саме з єдності різноманітних видів діяльності складається суспільна праця. Інакше кажучи, суспільна праця являє собою сукупність різних видів діяльності.

Дослідження поділу праці в суспільстві на відокремлені види можна проводити з різних позицій - діяльності, предметності, соціальної значущості, взаємозв'язків і т.д. В географічній і соціально-економічній літературі найбільша увага приділяється таким видам поділу праці як суспільний, територіальний, галузевий, професійний, поділ праці між містом і селом.

При дослідженні проблем територіальної організації господарства і суспільства в цілому найбільший інтерес являє територіальний поділ праці. Поширена в літературі думка, згідно з якою територіальний поділ праці - це закріплення певних галузей або виробництв за певними районами, дозволяє розкрити становлення і розвиток товарних відносин і товарного виробництва. В даному випадку праця представлена в її предметній, речовій товарній формі.

Однак предметний зміст праці, особливо в її товарній формі, в своїй глибинній суті вже не є безпосереднім виразом діяльності, а відображає її суспільний характер, тобто абстрактний характер праці як суспільне відношення. Отже, територіальний поділ праці, яка розглядається як джерело речових результатів, являє собою систему товарного відтворювального процесу. Він виражається в закріпленні за територіями виробництва товарної продукції певного виду. Звідси випливає, що більш точно визначає це явище поняття не територіального поділу праці, а територіального поділу виробництва товарів. Очевидно, праві ті дослідники, які розмежовують два поняття - поділ виробництва і поділ праці. Якщо поділ виробництва свідчить про виробництво товарів, то поділ праці характеризує види трудової діяльності населення, показує закріпленість населення за ними. Трудова діяльність не характеризує самі товари, а лише трудові процеси їх виробництва, тобто роль особи у процесі створення товарів.

Якщо в процесі поділу праці передбачається обов'язкова участь самої людини, то територіальний поділ виробництва пов'яз-

заний з великою сукупністю факторів матеріально-речового змісту — наявність сировинних ресурсів, енергії, води тощо. Поділ праці визначається властивістю трудових ресурсів — їх статевим та віковим складом, кваліфікацією і ін. Завданням удосконалення поділу праці в регіоні є забезпечення реалізації трудового потенціалу населення, розквіту фізичних і духовних сил людини. Отже, територіальний поділ праці відбиває територіальні особливості трудової діяльності людей.

Встановлення відмінностей в суті поділу праці і поділу виробництва важливе, бо звідси випливає нове розуміння різних соціальних процесів. Так, виробництво все нових товарів для задоволення потреб, що зростають, не завжди слід здійснювати за допомогою нового виду праці. Це пов'язане з тим, що багато видів праці можуть згубно впливати на психофізіологічний стан людини, її розвиток. Значить розподіл по території виробництва в самому зародку повинен здійснюватися з урахуванням людських можливостей, ролі праці та її впливу на працівника при виробництві нової продукції.

Дослідження регіональних особливостей поділу праці, різноманітності її видів, енерго- і машиноозброєності тощо має велике значення для підвищення продуктивної сили живої праці. Цьому сприятиме і прогноз можливої зміни структури трудової діяльності, своєчасна підготовка спеціалістів з нових видів праці.

Трудова діяльність населення як сутнісна властивість територіального поділу праці. Вивчення територіального поділу праці як просторової диференціації діяльності людей має важливе значення в географічних дослідженнях. Природна форма праці як діяльності і суспільна її форма у вигляді відносин являє собою єдину форму трудового процесу. В даному випадку праця виступає не лише як прояв творчих сил людини, але й як механізм реалізації її природних сил у певних соціальних формах організації. Суспільні процеси не повинні вступати у протиріччя з природними для людини як природної істоти, з одного боку, а з другого, природним властивостям людини повинна відповідати суспільна організація її трудової діяльності.

Поділ праці, її трансформація мають істотні соціальні наслідки для територіальних спільностей людей, бо вони означають їх закріплення за певними видами діяльності, пов'язаними з май-

новим і соціальним станом, характером реалізації фізичних і інтелектуальних здібностей, рівнем та структурою споживання, специфічними демографічними процесами, тобто, своєрідною формою життєдіяльності людей.

Поділ праці розрізняється за факторами (джерелами) його якісної визначеності – природний, обумовлений природними властивостями людини (статтю, віком, здібностями тощо), набутий шляхом засвоєння досвіду попередніх поколінь через навчання, а також етнографічний, обумовлений етнічними особливостями, що історично склалися в різних регіонах відповідно до їх природних умов, ресурсів, географічного положення, соціально-економічних факторів і моральних традицій, які формувалися протягом сторіч.

Таким чином, при дослідженні територіального поділу праці в її матеріальному втіленні розглядається не власне праця, а її результати, і не просто продукти трудової діяльності, а лише та їх частина, яка бере участь в територіальному обміні, тобто товарна частина продуктів праці.

Отже, товари відображають особливу якість праці у вигляді суспільних відносин. В товарі власне праця є лише частиною його вартості. Звідси випливає, що процес охоплює поділ по території виробництва товарної продукції.

Конкретна ж праця на відміну від речового її виразу, безпосередньо пов'язана з людиною і впливає на її фізичний, психічний, інтелектуальний стан. Значить, в даному випадку мова йде про поділ праці.

10. Науково-методичні основи географічного дослідження життєдіяльності населення

Вихідні загальнометодологічні принципи. Головним загальнометодологічним принципом дослідження життєдіяльності населення та її територіальної організації є діалектичний, що базується на законах діалектики – єдності та боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, заперечення заперечення, взаємообумовленості явищ та процесів. Вони дозволяють вичлвити нерозривний зв'язок всіх сторін кожного явища, прослідкувати єдиний процес розвитку.

Другий найважливіший методологічний принцип – обумовленість суспільних процесів способом виробництва. Він дозволяє розкрити

обумовленість соціальних, політичних і інших процесів життя людей розвитком продуктивних сил і виробничих відносин.

Третій принцип - функціональний. Поширений у соціально-економічній географії покомпонентний принцип дослідження хоч й дозволяє вивчити розвиток окремих процесів, однак функціональний підхід дає можливість розглядати будь-яке явище як єдиний процес його функціонування, що охоплює всі сторони і сфери людського життя.

Серед основних загальнонаукових принципів дослідження життєдіяльності населення можна виділити такі.

1. Полікомпонентність, що відображає наявність системи індикаторів, за допомогою яких можна розглянути багато компонентів процесу.

2. Єдність (цілісність), що показує функціональний взаємозв'язок кожного компонента процесу з іншим.

3. Ієрархічність, що передбачає визнання вирішальної ролі у відтворчальному процесі в цілому і в різних його формах субординації.

4. Динамічність, яка показує, що функціонування територіальної спільності людей - це постійна її зміна від зародження через розвиток до докорінного перетворення.

5. Соціальну пріоритетність, що відображає перевагу, яка надається соціальним пріоритетам.

6. Диференційованість, що розкриває реалізацію соціальних пріоритетів в залежності від соціальних, етнічних, національних і інших особливостей територіальних спільностей людей.

7. Об'єктність, що дає обґрунтування визначення та вибору за об'єкт дослідження такого складного суспільного утворення у вигляді територіальної спільності людей як соціум.

8. Просторово-часову єдність, яка показує, що суспільні процеси відбуваються в рамках певного часу і простору.

9. Єдність аналізу і синтезу, яка вказує на те, що сума знань про перебіг кожного окремого процесу життя територіальної спільності людей ще не дає повної характеристики цієї спільності. Тому процес пізнання повинен завершуватися синтезом, що охоплює функціонування всіх елементів у їх взаємозв'язаності та взаємозалежності.

10. Соціоекологічний підхід, що відображає екологічні умови функціонування різних територіальних спільностей людей.

II. Типологія життєдіяльності населення та соціально-географічне районування України

Завданням соціально-географічного дослідження життєдіяльності територіальних спільностей людей є визначення основних напрямків удосконалення її умов і результатів. Це вимагає певних узагальнень, які можна отримати шляхом типології різних територіальних суспільних явищ та соціально-географічного районування, що здійснюється на основі типології процесів життєдіяльності людей.

Вся життєдіяльність являє собою нерозривний замкнений цикл взаємообумовлених явищ і процесів, що складають систему численних зв'язків "фактор - результат". Завдання полягає в тому, щоб на основі типології життєдіяльності виявити і оцінити ці зв'язки.

Принципове значення при здійсненні типології життєдіяльності має вибір ознаки групування. Головна вимога полягає в тому, щоб ця ознака була суттєвою з точки зору як факторів, так і результатів життєдіяльності, тобто акумулювала в собі у прямому або опосередкованому вигляді найважливіші характеристики якості життя населення.

Синтетичним показником, який в найбільш повній мірі інтегрує умови і результати різних процесів життєдіяльності населення, його матеріально-речове життя та суспільні відносини є праця - трудова спеціалізація людей. Це пояснюється визначальною роллю трудової діяльності для всіх інших процесів життєдіяльності населення.

В найбільш узагальненому вигляді трудову спеціалізацію людей відображає галузева структура зайнятості населення, а співвідношення працівників окремих сфер визначає переважаючий вид трудової спеціалізації працівників.

В нашому дослідженні за базову типологічну ознаку життєдіяльності населення взято співвідношення зайнятих промислових і сільськогосподарських праців. Цей вибір обґрунтовано двома аргументами. По-перше, названі види праці переважають у структурі зайнятості в республіці, зосереджуючи близько половини всіх працівників народного господарства. По-друге, ці види праці за своїм характером, режимом, умовами, вимогами до якісного складу працівників та іншими параметрами є визначальними для вели-

кої кількості людей, формуючи істотні відмінності не лише у сфері праці, але й у побуті, відпочинку, демографічній поведінці, споживанні, стосунках з природним середовищем.

Встановивши працю як визначальну типологічну ознаку соціальних процесів життя людей, можна перейти до одного з видів соціально-географічного районування України, поклавши в її основу трудову спеціалізацію людей (мал.1). Ця інтегративна ознака є найбільш прийнятною для найвишого таксономічного ступеня соціального районування як генералізуюча інші соціальні процеси. Дрібніші таксономічні рівні розширяють коло конкретних ознак.

Соціально-географічне районування України за базовою ознакою – трудовою спеціалізацією людей з урахуванням сукупності конкретизуючих процесів – відтворення, споживання, розселення населення є, по суті, соціально-географічним районуванням за типами життєдіяльності населення, оскільки тут охоплені основні соціальні процеси життя людей в їх взаємообумовленості.

Внутріреспубліканське районування за трудовою спеціалізацією і станом взаємопов'язаних процесів життєдіяльності людей (типом життєдіяльності) дозволило виділити цілісні частини республіки, які виконують певні функції в територіальній організації суспільного життя населення держави.

Таксонами спостереження цього ступеня районування були адміністративні області.

Для визначення типу життєдіяльності населення кількісні характеристики трудової спеціалізації та інших найважливіших її процесів порівнювалися з загальнореспубліканськими. Останні були критерієм для якісної оцінки типу територіальних елементів. Якщо показник базового процесу (трудої спеціалізації) був вище середнього для республіки, то територіальні елементи такого типу відносилися до таких, які за станом процесів життєдіяльності вважалися високорозвинутими. Якщо ж він був нижче середнього, то тоді вони відносилися до слабкорозвинутих, а якщо він був близьким до середнього, то територіальні елементи такого типу відносилися до тих, що характеризуються середньорозвинутим станом процесів життєдіяльності населення.

Порівняння відповідних показників з середніми рівнями і визначало місце територіальних елементів в їх ієрархічній струк-

турі.

Елементами територіальної структури при районуванні прийнято райони. Це обумовлено тим, що життєдіяльність розглядається як єдиний процес життя з високоупорядкованими і взаємообумовленими структурами, в ролі яких виступають різні процеси життєдіяльності і які забезпечують стабільне функціонування територіальних спільностей людей.

Виходячи з зазначеного вище, соціально-географічне районування України включало три типи районів - з слабо-, середньо- і високорозвинутими процесами життєдіяльності населення. При виділенні типів визначальну роль відігравало значення базової ознаки - трудової спеціалізації людей. У першому типі районів різко переважає аграрна трудова діяльність, для другого незначна перевага зайнятих промисловою працею, а для третього - значне переважає індустріальної праці над аграрною, тобто перший тип об'єднує аграрні, другий - індустріально-аграрні і третій - індустріальні райони. Кожний район, віднесений до того чи іншого типу, має відповідні його суттєві риси, тобто рівень розвитку як базової ознаки, так і інших процесів життєдіяльності населення.

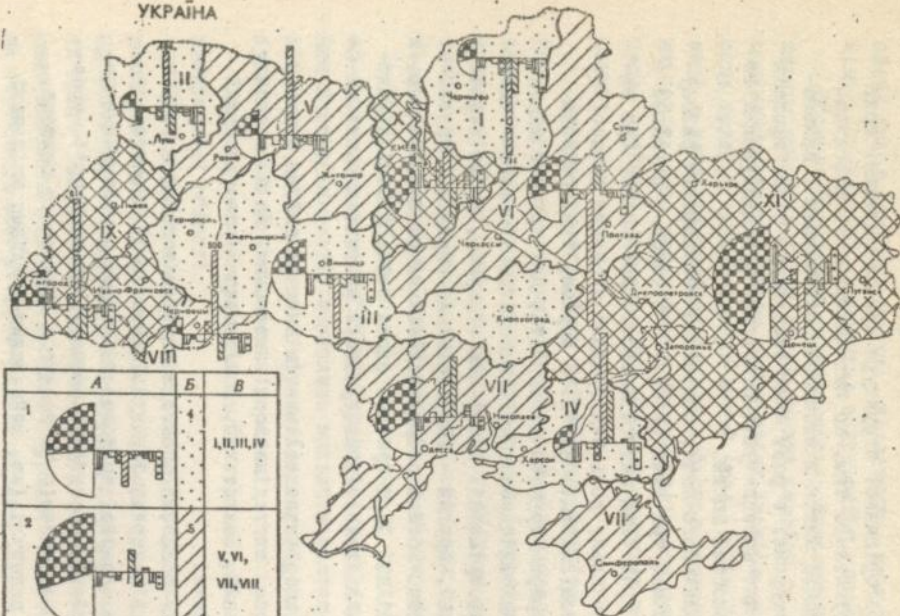
Перший тип територіальних елементів включає райони з слабо-розвинутими процесами життєдіяльності населення. До його складу входять Чернігівський, Волинський, Подільсько-Кіровоградський та Херсонський райони.

Рівень розвитку основних процесів життя населення в районах цього типу нижчий від середньореспубліканського і характеризується переважанням аграрної трудової діяльності, найнижчими серед інших типів районів республіки заселеністю території, урбанізацією, споживанням товарів та послуг з державного сектора, найбільш глибокою депопуляцією, найменшими викидами шкідливих речовин в атмосферу.

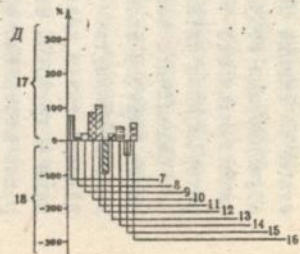
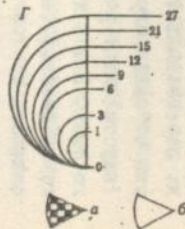
1. Чернігівський (Чернігівська обл.) район має найнижчу серед районів цього типу і в Україні в цілому зайнятість населення промисловою працею, заселеність території, найбільш глибоку депопуляцію, нижчу від середнього типу зайнятість населення у народному господарстві, а також споживання послуг, викиди в атмосферу шкідливих речовин.

2. Волинський (Волинська обл.) район має нижчі від середнього для районів даного типу рівень зайнятості промисловою працею, за-

УКРАЇНА

	А	Б	В
1		4	I, II, III, IV
2		5	V, VI, VII, VIII
3		6	IX, X, XI

Мал. 1. Соціально-географічне районування України /1991 р./.

А. Комплексна характеристика типів районів: 1 - з переважанням аграрної трудової спеціалізації і слабorozвинутими процесами життєдіяльності населення; 2 - з індустріально-аграрною трудовою спеціалізацією і середньорозвинутими процесами життєдіяльності населення; 3 - з переважанням індустріальної трудової спеціалізації і сильнорозвинутими процесами життєдіяльності населення.

Б. Розвиток процесів життєдіяльності в районах вказаних типів: 4 - найменший; 5 - середній; 6 - найбільший.

В. Соціально-географічні райони: I - Чернігівський /Чернігівська область/; II - Волинський /Волинська область/; III - Подільсько-Кіровоградський /Вінницька, Кіровоградська, Тернопільська, Хмельницька області/; IV - Херсонський /Херсонська область/; V - Одесько-Кримський /Республіка Крим, Миколаївська і Одеська області/; VI - Рівненсько-Житомирський /Житомирська і Рівненська області/; VII - Черкасько-Сумський /Полтавська, Сумська, Черкаська області/; VIII - Чернівецький /Чернівецька область/; IX - Прикарпатський /Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська області/; X - Столичний /Київська область/; XI - Донецько-Придніпровський /Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Харківська області/.

Г. Загальна кількість населення /по соціально-географічних районах, млн.чол./, у тому числі, а - міського, б - сільського.

Д. Процеси життєдіяльності населення /по соціально-географічних районах/: 7-9 - Трудова діяльність, у тому числі, зайнятість населення: 7 - в промисловості /на 1000 зайнятих у сільському господарстві/; 8 - в народному господарстві /в процентах до населення/; 9 - спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою /на 1000 зайнятих у народному господарстві/. 10 - Розселення населення /чол./км². II-12 - відтворення населення, у тому числі, II - природний приріст /чол. на 1000 жителів/; 12 - механічний приріст /чол. на 1000 жителів/. 13-14 - Споживання населенням, у тому числі, 13 - товарів з державної і кооперативної торгівлі /тис.крб. на душу населення/; 14 - платних послуг /крб. на душу населення/. 15-16 - Антропогенний вплив на компоненти природи, у тому числі, 15 - загальні викиди в атмосферу /т/км²/; 16 - загальне скидання забруднених стоків у поверхневі водоймища /м³/км²/. 17 - Показники вище середньореспубліканських; 18 - нижче середньореспубліканських.

оселеність, позитивний природний приріст, вищий рівень споживання товарів, але нижчий рівень споживання послуг, низький рівень викидів в атмосферу.

3. Подільсько-Кіровоградський (Вінницька, Кіровоградська, Тернопільська і Хмельницька обл.) район характеризується трохи вищими за рівнем середніх для даного типу районів зайнятості промисловою працею, заселеністю, найнижчими в цьому типі районів показниками зайнятості в народному господарстві, споживання товарів, глибокою депопуляцією, найбільшими викидами шкідливих речовин в атмосферу.

4. Херсонський (Херсонська обл.) район характеризується найвищою порівняно з середньою для першого типу районів зайнятості промисловою працею, малою заселеністю, позитивним, але низьким природним приростом, найвищим в даному типі районів споживанням товарів та послуг, механічним приростом населення, досить значними викидами в атмосферу шкідливих речовин.

Другий тип територіальних елементів включає райони з середнім рівнем розвитку процесів життєдіяльності населення. До його складу входять Рівненсько-Житомирський, Черкасько-Сумський, Одесько-Кримський та Чернівецький райони.

Рівень розвитку основних процесів життєдіяльності населення в районах цього типу характеризується індустріально-аграрною діяльністю населення, трохи нижчими від середньореспубліканського рівня показниками заселеності, урбанізації, викидів шкідливих речовин в атмосферу; на рівні середніх для республіки показниками депопуляції, трохи нижчою зайнятості населення у народному господарстві, дещо вищими від республіканського рівня показниками споживання послуг та нижчими середнього рівня показниками споживання товарів.

За рівнем розвитку процесів життєдіяльності населення райони цього, як і першого та третього типів, в ієрархічній структурі районів України йдуть у порядку наростання інтенсивності процесів.

5. Рівненсько-Житомирський (Рівненська і Житомирська обл.) район має нижчу порівняно з середньою для даного типу районів зайнятості населення промисловою працею, найнижчу заселеність, споживання товарів і послуг, викиди в атмосферу шкідливих речовин, досить значний для районів цього типу позитивний природний

приріст населення.

6. Черкасько-Сумський (Черкаська, Полтавська, Сумська області) район має близьку до середньої для цього типу районів, але вищу, ніж у попередньому районі, зайнятість населення промисловою працею, заселеність території, однак він характеризується глибокою депопуляцією, вищим серед районів типу рівнем зайнятості в народному господарстві, нижчим споживанням товарів та послуг, вищим від середнього по типу рівнем викидів в атмосферу шкідливих речовин.

7. Одесько-Кримський (Одеська, Республіка Крим, Миколаївська обл.) район характеризується незначним перевиконанням середнього для типу районів рівнем зайнятості промисловою працею, вищою середньої по типу районів заселеністю, незначним природним приростом населення, найвищим серед районів типу механічним приростом, нижчою середнього по даному типу зайнятості в народному господарстві, найвищим споживанням товарів та послуг, вищими викидами в атмосферу шкідливих речовин.

8. Чернівецький (Чернівецька обл.) район має найвищі порівняно з іншими районами рівень зайнятості населення промисловою працею, заселеність території та природний приріст населення; найнижчу зайнятість в народному господарстві, нижчі середніх по типу споживання товарів та послуг, вищу від середніх по типу показники викидів в атмосферу шкідливих речовин.

Третій тип територіальних елементів включає райони з високо розвинутими процесами життєдіяльності населення. До його складу входять Прикарпатський, Столичний і Донецько-Придніпровський райони.

Рівень розвитку основних процесів життєдіяльності населення в районах цього типу характеризується переважанням індустріальної трудової діяльності населення, найвищими порівняно з попередніми типами районів заселеністю, урбанізацією, зайнятості в народному господарстві, споживанням товарів, викидами в атмосферу шкідливих речовин, найнижчою депопуляцією.

9. Прикарпатський (Закарпатська, Івано-Франківська та Львівська обл.) район має найнижчі серед районів цього типу показники зайнятості населення промисловою працею, заселеності території, урбанізації, споживання товарів та послуг, викидів в атмосферу шкідливих речовин, але високий природний приріст населення.

10. Столичний (Київська обл.) район характеризується високим серед районів типу зайнятості населення індустриальних працев, вище середньої для даного типу районів заселеності території, трохи вищий зайнятості населення в народному господарстві, найвищими серед районів типу рівнем споживання товарів і послуг, нижчим середнього по типу районів рівнем викидів в атмосферу шкідливих речовин.

11. Донецько-Придніпровський (Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська і Харківська області) район має найвищі серед районів третього типу і в Україні в цілому зайнятості населення індустриальних працев та урбанізацію, вищі від середніх для цього типу районів показники демографії, зайнятості в народному господарстві, споживання товарів, трохи нижчі середніх по типу показники заселеності та споживання послуг, найвищі серед районів цього типу і республіки в цілому показники викидів в атмосферу шкідливих речовин.

Встановлені регіональні та структурні особливості життєдіяльності різних територіальних спільностей людей дають цінні матеріали для інформаційного забезпечення аналітичної роботи та регіонального планування, вироблення стратегії і тактики комплексного соціально-економічного розвитку територій.

12. Проблеми теорії та методології еколого-географічних досліджень життєдіяльності населення

Загроза екологічної кризи в глобальному масштабі та реальні екологічні катастрофи вимагають величезних зусиль і рішучих дій, спрямованих на поліпшення середовища життя людей. Науковий пошук виходу з цієї кризової ситуації призвів до широкого використання екологічного підходу, що розкриває життєдіяльність суб'єкта через його взаємодію з середовищем.

В дисертації розкривається суть геоекологічного підходу в дослідженнях життєдіяльності населення.

Виявлення принципів організації та функціонування соціумів як певних спільностей людей в системі взаємообумовлених зв'язків і відносин з природними та соціальними компонентами географічного середовища і визначає суть екологічного підходу в соціально-географічних дослідженнях. Для того, щоб суб'єкт(соціум) функціонував, компоненти середовища повинні відповідати певним параметрам. Через механізм використання компонентів середовища

і здійснюється функціонування суб"єктів.

Екологія людини або соціуму - це середовище його взаємодій. Структура цих взаємодій включає планетарну сферу, сферу суспільної організації, сферу власне "будинку життя" (територіальна спільність, колектив, сім"я) та духовно-моральну сферу внутрішнього світу людини і соціуму.

При антропоєкологічному підході, таким чином, розглядається вся сукупність відносин соціуму з усіма можливими елементами середовища - компонентами природи, соціальної сфери, суспільних відносин тощо. Все, що якось стосується життя соціуму (людини), формування його відносин з навколишнім (близьким і далеким) світом, і складає його екологію. Кожний соціум, етнос, нація, суспільство в цілому характеризуються своєю, властивою лише йому пристосованістю до середовища життя. Соціум (людина) є одночасно і творцем свого середовища життя, і його продуктом. Середовище забезпечує фізичну основу життя і робить можливим інтелектуальний та духовний розвиток соціуму.

Таке розуміння еколого-географічного підходу дозволяє встановити структуру самих процесів життя та структурні компоненти середовища, з якими пов"язані різні процеси життєдіяльності соціуму. Це важливо, бо стає можливим визначення впливу компонентів середовища на ті процеси, які є вирішальними для життєдіяльності соціуму.

Структуризація процесів життя і визначення їх функцій в забезпеченні життєдіяльності населення, а також компонентів середовища, пов"язаних з перебігом цих процесів, дає змогу намітити шляхи вирішення проблем взаємовідношень соціуму і середовища його існування. Позитивний ефект від змін, що відбуваються в середовищі життя соціуму і викликані його діяльністю, повинен перекривати ті негативні наслідки, до яких призводять ці зміни.

Таким чином, екологічний підхід дозволяє не лише визначити зміну відносин між суб"єктом і середовищем, але й дати оцінку розвитку і накреслити заходи по їх оптимізації шляхом обмеження споживання якихось елементів середовища, зміни соціальних орієнтирів розвитку соціуму і ін. Цей підхід дозволяє зорієнтуватися у виборі цілей суспільного розвитку для кожного етапу життя суспільства і окремих соціумів, а також засобів їх досягнення.

В роботі розглянуті конкретні приклади взаємодії населення з різними компонентами природного середовища в республіці в цілому, в крупному столичному регіоні та гіперурбанізованому регіоні.

13. Вдосконалення умов і механізму управління життєдіяльністю населення

Вибір принципових напрямків і конкретних шляхів досягнення гармонійності всіх процесів життєдіяльності населення залежить від концепції соціально-економічного розвитку суспільства. Соціальні параметри попередньої моделі розвитку суспільства визначалися методом залишку, тобто лімітувалися сумов ресурсів, що залишалися після задоволення потреб виробництва. В розподілі національного доходу частка фонду нагромадження була підвищеною, а фонду споживання - зниженою. В результаті оплата праці була орієнтованою на прожитковий мінімум, а суспільні фонди споживання були розраховані на задоволення мінімальних соціальних потреб.

На початку 80-х років стало очевидно, що закладений у цій моделі потенціал економічного зростання вичерпав себе. Це пояснюється не лише нестачею ресурсів для подальшого розвитку на екстенсивній основі, але в першу чергу низькою ефективністю функціонування головної продуктивної сили - людини.

Нинішня концепція соціально-економічного розвитку характеризується докорінною зміною найсуттєвіших, базисних основ функціонування суспільства. Передбачається, що через ринкові механізми господарювання будуть створені умови для всебічного розвитку особи, територіальних суспільних систем і суспільства в цілому.

Людина реалізує свою сутність в діяльності. Тому передумовою її всебічного розвитку є вдосконалення всіх форм і видів діяльності.

Якщо виходити з соціальної орієнтації суспільної політики, то через відмінності в рівнях соціально-економічного розвитку територіальних спільностей людей потрібен і диференційований підхід до визначення соціальних орієнтирів і нормативів, форм управління, засобів та методів, необхідних для досягнення поставленої мети.

В сфері споживання найважливішим напрямком його удосконалення

ня є оптимізація обсягу та структури споживання, наближення їх до потреб конкретної територіальної спільності людей. В сфері відтворення населення важливою частиною соціальної програми є розширення заходів по активізації демографічної політики, яка визначає параметри кількісного і якісного відтворення різних територіальних спільностей людей, гармонійного розвитку особи в різних соціальних групах, регіонах, міській та сільській місцевості. Активна демосоціальна політика в майбутньому, змінюючи конкретні завдання, повинна у часі і просторі відповідати динамічності розвитку суспільства.

В сфері трудової діяльності найважливішим напрямком удосконалення є насамперед забезпечення зайнятості для всіх бажаючих працювати у підходящій для кожного сфері діяльності та надання кожній трудоактивній людині можливості вільного вибору виду праці. Другим важливим завданням є поліпшення умов праці, яке може забезпечити значний соціальний та економічний ефект, що виражається у зміцненні здоров'я трудящих, зростанні продуктивності праці, зниженні втрат робочого часу і плинності кадрів, зменшенні витрат на компенсацію за роботу в шкідливих умовах і т.д.

В сфері взаємовідносин з природним середовищем головним напрямком є вдосконалення механізму природокористування. Насамперед він повинен бути націлений на всебічну оцінку результатів і наслідків використання різних компонентів природного середовища, визначення соціальних і економічних пріоритетів цього використання як для територіальної спільності людей, так і для суспільства в цілому. Другий напрямок удосконалення впливу на природне середовище полягає в розробці ефективних заходів по різкому зниженню його забруднення, насильницької руйнації існуючих екосистем, зміни фізико-хімічних властивостей компонентів середовища та їх негативного впливу на біоту, людину і матеріальне середовище її життя. Повинні бути розроблені ефективні економічні і правові заходи захисту та попередження шкідливого впливу зміненого середовища на здоров'я людини і територіальних спільностей людей.

В сфері управління розселенням населення стратегічна лінія на наступний період полягає в удосконаленні форм територіальної організації населення. Територіальна організація суспільст-

ва, що включає широку сукупність суспільних відносин, реалізується в різноманітних територіальних спільнотах людей як носіях суспільної організації життя на території. Розселення населення, таким чином, постає як результат територіального розвитку суспільства і база його подальшого вдосконалення. В основі механізму управління розселенням населення повинна бути покладена концепція життєдіяльності населення; конкретними формами її реалізації можуть стати територіальні суспільні системи.

Здійснення на практиці принципів економічного суверенітету і господарської самостійності територій, посилення ролі місцевих Рад передбачає використання економічних і інших важелів для підвищення суспільної ефективності всіх процесів життєдіяльності населення, ставить людину, територіальну спільноту людей в центр всієї соціально-економічної політики, головним принципом якої є той, що при прийнятті будь-яких господарських рішень пріоритетним повинно бути забезпечення здорового і повноцінного життя людей.

Основні публікації по темі дисертації

Розділи в колективних монографіях та брошури

1. Фактори формування функціональної структури /И.А. Горленко, В.П. Жасицкая, Н.П. Процко // Теоретические основы функциональной структуры промышленного комплекса экономического района. - Киев: Наук. думка, 1972. - С. 70-87.

2. Расселение населения и природопользование /А.Г. Старостенко // Конструктивно-географические основы рационального природопользования в Украинской ССР: Киевское Приднепровье. - Киев: Наук. думка, 1988. - С. 148-155.

3. География населения и проблемы природопользования /А.Г. Старостенко, М.П. Немченко // Конструктивно-географические основы рационального природопользования. - Киев: Наук. думка, 1990. - С. 98-108.

4. Социальные и экономические проблемы экологии и состояния здоровья населения /Т.М. Палий, Т.А. Кридук, О.В. Марун. - К.: УкрНИИНТИ Госплана УССР, 1991. - 44 с.

5. Территориальная организация жизнедеятельности населения /Т.М. Палий, М.П. Немченко, А.Г. Старостенко. - Киев: Наук. думка,

6. Теоретические предпосылки исследования территориальной организации жизнедеятельности населения /А.М.Паламарчук, Т.М.Палий, А.Г.Старостенко, М.П.Немченко, Т.В.Булычева. - Киев: ИГ АН Украины. - 99 с. Деп. в УкрИНТЭИ 07.05.92, № 650-Ук.92.

Статті, тези доповідей

7. Влияние населения на развитие и размещение производства // Вопросы территориальной организации производства. - Киев: СОПС УССР АН УССР, 1970. - С.63-68.

8. Размещение населения и формирование промышленности городов Подольского Приднепровья // Экономическая география. Респ. межвед. сб. - № 13. - Киев: Наук. думка, 1972. - С.19-25.

9. Расселение и формирование структуры районного промышленного комплекса /М.М.Паламарчук // Ученые записки Пермского государственного университета. - 1973. - Вып.307. - С.6-7.

10. Вопросы развития промышленного комплекса и рационального использования трудовых ресурсов Юго-Западного экономического района СССР // Проблемы географической науки в Украинской ССР. - Киев: Наук. думка, 1975. - Вып.3. - С.17-20.

11. Основные проблемы использования трудовых ресурсов Украинской ССР /И.В.Белоконь // Проблемы использования трудовых ресурсов. - Киев: СОПС УССР АН УССР, 1975. - С.119-136.

12. Особенности формирования и использования трудовых ресурсов в городской и сельской местности /И.В.Белоконь // Экономика регионов и расселение. - Киев: СОПС УССР АН УССР, 1981.

13. Общие закономерности развития регионов /Ф.Д.Заставный, Р.И.Литвиненко // Размещение производительных сил Украинской ССР на период до 2000 года. - Киев: СОПС УССР АН УССР, 1981.

14. К вопросу формирования территориальных производственных комплексов // Формирование и развитие территориально-производственных комплексов. Сб. науч. тр. - Киев: СОПС УССР АН УССР, 1984. - С.17-25.

15. Региональные особенности формирования и использования трудового потенциала // Трудовой потенциал Советского общества. - Тез. докл. и выступл. Всесоюзной науч.-практ. конф. Т.5. - М.: ИЭ АН СССР, 1987. - С.108-111.

16. Особенности сбалансированности структуры рабочих мест и их трудоустроенности в регионе // Экономические проблемы сбаланси-

сированности рабочих мест с ресурсами труда. Тез.докл. респ. науч.тех.конф. Часть 1. - Киев: ЭНИИ Госплана УССР, 1987. - С.61-63.

17. Совершенствование управления развитием территориально-производственных комплексов и систем расселения /М.П.Немченко //Ускорение социально-экономического развития и системное моделирование народнохозяйственных, межотраслевых и территориальных пропорций. Тез.докл. Всесоюзной науч.конф. Серия 2. - Ленинград: Издание ЛФИ, 1988. - С.165-167.

18. Совершенствование формирования агломерационных социально-экономических систем /М.П.Немченко //Тенденции и проблемы развития крупных городов как центров социально-экономических комплексов. Тез.докл. III Всесоюзн. науч.-практ. конф. "Социалистический город как объект исследования и управления". Секция 2. - Ленинград: Издание ИСЭП АН СССР, 1988. - С.5-7.

19. Особенности демографических процессов в столичной региональной системе расселения /А.Г.Старостенко, М.П.Немченко //Демографические исследования: Вып. 13. Респ. межвед. сб. науч. тр. - Киев: Наук. думка, 1989. - С.86-93.

20. Научно-методические основы исследования социально-демографических условий формирования общественно-территориальных комплексов /М.П.Немченко, А.Г.Старостенко //Методические основы географических исследований природных и общественных территориальных комплексов. - Киев: Наук. думка, 1989. - С.54-58.

21. География населения //Географічна енциклопедія України: В 3-х т.-К.: "Українська Радянська Енциклопедія", 1989. - Т.1. - С.251.

22. Густота населения /В.В.Загородній //Географічна енциклопедія України: В 3-х т.-К.: "Українська Радянська Енциклопедія", 1989. - Т.1. - С.304-305.

23. Исследование географии населения Украинской ССР /Е.И.Пітюренко, А.Г.Старостенко //Развитие демографической науки в УССР. Сб. 10 УССР. - К.: Наук. думка, 1989.

24. Совершенствование управления формированием материальной основы территориальных общественных комплексов /Д.В.Немченко, М.П.Немченко, А.Г.Старостенко //Теоретико-методологические проблемы территориальной организации общества: Материалы III науч. сессии Совета по территориальной организации общества. - Алма-Ата:

Наука, 1989. - С.85-87.

25. Влияние геодемографических процессов на социально-экономическое развитие регионов /Т.М.Палий, А.Г.Старостенко //Активизация роли человеческого фактора в условиях перестройки хозяйственного механизма. Тез. докл. региональной науч.-практ. конференции.-Винница; Изд. ВПИ, 1989. - С.9-10.

26. Социальные проблемы труда в сельской местности //Социальные проблемы труда. Тез. докл. респ. науч.-практ. конф. Секция 3. - К.: СОПС УССР АН УССР, 1989. - С.81-83.

27. Антропогенное влияние на природную среду и здоровье населения в Украинской ССР /Т.М.Палий, М.П.Немченко, А.Г.Старостенко //Экология - народонаселение - расселение. Тезисы докл. УІ Всесоюз. совещания по проблемам теории и практики взаимодействия экологии, народонаселения и расселения. - Л.: Изд. ГУ СССР, 1989. - С.174-175.

28. Геодемографические процессы в условиях стабильного уменьшения численности населения (на примере Винницкой области) /А.Г.Старостенко //Экономическая география. Респ. межвед. сб. - Вып.42. - Киев: Изд. КГУ, 1990. - С.46-49.

29. Совершенствование механизма управления расселением населения //География и природные ресурсы, -№ 3.-1991.

30. Сравнительный анализ условий жизнедеятельности населения областей Украины /Т.М.Палий, М.П.Немченко, А.Г.Старостенко //Экономика Советской Украины, -№ 10.-1991,-С.71-76.

31. Забруднення навколишнього середовища й здоров'я населення України /Т.М.Палий, М.П.Немченко, Г.Г.Старостенко //Здоров'я та відтворення народу України. Мат. наук. конф. - Київ: Здоров'я, 1991. - С.76-79.

32. Методические подходы к демографическому анализу локальных систем расселения /А.Г.Старостенко //Демографические исследования. Вып.15.-К.: Наук. думка, 1991. - С.118-126.

33. Територіальні особливості соціального відродження села /Відродження українського села: Матеріал. наук.-практ. конф. - К.: Урожай, 1992. - С.82-85.

34. Эволюция взаимосвязей урбанизации и миграции населения /М.П.Немченко А.Г.Старостенко //Миграция и урбанизация населения (на материалах Украины и Польши). Сб. науч. тр. - К.: Наук. думка, 1992.

35. Життєдіяльність населення в локальних суспільних системах /Т.М.Палій, М.П.Немченко, Г.Г.Старостенко //Вісник Київського ун-ту, Вип.З.-К.: Либідь, 1991. - С.68-74.

36. Геодемографічний фактор в розробці ТерКСОП /М.П.Немченко, А.Г.Старостенко //Фізична географія і геоморфологія. Вип. 39. - К.: Либідь, 1992. - С.80-88.

37. Расселенческий фактор в розробці регіональних комплексних програм охорони природи /М.П.Немченко, А.Г.Старостенко //Географія і природні ресурси, № 3, 1992. - С.70-76.

МДУ

Підп. до друку 26.06.93 . Формат 60×84^{1/16}.
Папір друк. №3 . Спосіб друку офсетний. Умови друк. арк. 2,56 .
Умови фарбо-відб. 2,79 . Обл.-вид. арк. 2,0 .
Тираж 100 . Зам. № 5039 . Безплатно .

Фірма «ВІПОЛ»
252151, Київ, вул. Волинська, 60.

3

1100000

Безплатно

Ав 27.941